

І. В. Процюк

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СУЧАСНІ МОНАРХІЇ: ЗМІСТ І СУТНІСТЬ

У статті розглянуто специфіку таких форм правління, як дуалістична й парламентська монархії. Охарактеризовано основні ознаки такої форми правління в сучасному світі. Показано співвідношення сучасних парламентарних монархій і республік, їх загальні риси й незначні відмінності, які дозволяють говорити про них як про країни з парламентською формою правління.

Ключові слова: монархія, республіка, дуалістична монархія, парламентська монархія.

Постановка проблеми. Сучасні держави, які є демократичними й мають власну систему органів державної влади, що функціонує на засадах принципу поділу влади, функціонують як у республіканській, так і в монархічних формах правління. Форма правління певною мірою зумовлює особливості реалізації демократичних принципів у функціонуванні механізму держави. Оскільки в літературі увага нині приділяється республіканським формам правління, доцільно проаналізувати сутність і роль обмежених монархій, які є демократичними державами й ефективно функціонують у сучасному світі. Наразі у світі існує 44 держави з монархічною формою правління. Переважають парламентські монархії (Великобританія, Японія, Швеція, Іспанія, Австралія, Нідерланди, Люксембург, Нова Зеландія й ін.). Якщо на початку ХХ ст. в Європі всі країни були монархічними (за винятком Франції та Швейцарії, які були республіками), то нині з 34 країн лише 11 монархій, а решта – республіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз зазначених форм правління та закріпленої в них моделі поділу державної влади розроблявся низкою науковців, але в той же час багато питань є дискусійними. Визначення ознак характеристик обмежених монархій у сучасному світі має важливе значення для подальшого окреслення різновидів форми державного правління, визначення їх переваг і недоліків. Розробленням цієї проблематики займалися такі науковці сучасності: К. Арановський, Й. Благож, С. Бостан, Е. Григоніс, Р. Гринюк, І. Льїнський, Л. Ентін, В. Маклаков, М. Марченко, В. Нерсесянц, С. Серьогіна, Б. Страшун, М. Терещук, Є. Тихонова, М. Цвік, В. Чиркін та ін.

Мета статті – розкрити основні ознаки обмеженої монархічної форми правління, особливості функціонування таких держав на сучасному етапі суспільного розвитку. До обмежених монархій належать дуалістичні та конституційні (парламентські). Розгляд сутності й ролі цих монархій у сучасний період є головними завданнями цієї публікації.

Виклад основного матеріалу. Залежно від ступеня обмеження влади монарха виділяють дуалістичні й парламентські монархії. Дуалістична монархія (лат. dualis – «двоїстий» [1, с. 208]) традиційно розуміється як форма державного правління, за якої влада монарха обмежена законодавчими повноваженнями парламенту. У дуалістичних монархіях (у минулому – Пруссія, Австрія, Японія, Італія, Румунія, нині – Йорданія, Кувейт, Марокко й ін.) за монархом залишається виконавча влада, право формувати уряд, право вето й розпуску парламенту. Такі монархії інколи називають «даровані», оскільки досить часто вони виникали внаслідок видання указу монарха про дарування представницькому органу народу (парламенту) законодавчих повноважень (наприклад, Росія в 1905–1917 рр., Пруссія в ХІХ ст.) [2, с. 108]. Класичні дуалістичні монархії стали виникати наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зазвичай називають Німеччину (за Конституцією 1871 р.), Японію (за Конституцією 1889 р.), Росію (за Основними державними законами 1906 р.).

В історично перших дуалістичних державах визначилися суттєві ознаки цієї форми державного правління, наявність яких дозволяє вирізняти сучасні дуалістичні монархії. По-перше, виконавча влада в останній належить главі держави – монархові; по-друге, вона йому

належить одноосібно. Уряду, що розуміється як колегіальний орган виконавчої влади, у цих формах державного правління не існує або ж є орган, що має лише деякі його ознаки, який діє під безпосереднім керівництвом і контролем монарха. Законодавча влада представлена парламентом і здійснює прийняття законів, які підписуються монархом.

Що стосується сучасних дуалістичних монархій, то серед представників юридичної науки немає одностайного погляду щодо них. Найчастіше заперечується сам дуалізм при такій монархії. Стверджується, наприклад, що в ній монарх має реальні й значні прерогативи, а парламент служить при ньому дорадчим органом [3, с. 182]. Вважається також, що поділ державної влади тут є суто формальним, що монарх продовжує користуватися безконтрольною владою; що поділ влади між ним і парламентом є формально-юридичним, а парламент фактично підкоряється монархові [4, с. 189]; що виникає деякий поділ влади між монархом і парламентом за умови домінування першого, що закріплюється в конституції [5, с. 23].

Теоретики права й держави, загалом, обмежуються переліком дуалістичних монархій в історичному минулому й практично не згадують про сучасні. Набагато більше аналізуються такі монархії представниками конституційного права. Так, В. Чиркін переконує, що таких у «чистому вигляді» зараз не існує. У наявності тільки змішані форми дуалістичної й парламентської монархій із перевагою елементів першої чи другої. У першому випадку за приклад він наводить Йорданію (до реформ 90-х рр.), у другому – Марокко [6, с. 360]. С. Камінський, досліджуючи монархічні держави Арабського Сходу, до них відносить Кувейт, Бахрейн, Йорданію й Марокко, вважаючи, що вони (за своїми конституціями) наближені більше до парламентських. Так, у Кувейті монарх – емір – за Конституцією здійснює виконавчу владу разом з урядом – Радою міністрів, призначає прем'єр-міністра, а за його рекомендацією – інших міністрів. Члени уряду несуть колективну відповідальність перед еміром і парламентом, індивідуальну – перед еміром [7, с. 56]. Дехто з науковців називає дуалістичними монархіями Йорданію, Марокко й Кувейт [див.: 8, с. 183; 17, с. 24]. М. Сапронова зазначає, що в низці країн Азії й Африки обмежені монархії в первісній своїй формі функціонують у виді дуалістичних монархій (наприклад, Марокко, Йорданія) [9, с. 182]. До речі, В. Сухо-

нос, як і деякі інші науковці, розглядає монархію дуалістичну як різновид необмеженої, наводячи як приклад Монако [10, с. 168].

Серед дослідників-правників також висловлюється думка, що у всіх наведених міркуваннях у дійсності йдеться про змішану форму правління – дуалістично-парламентську, а єдиною дуалістичною монархією в сучасному світі (як вважає Е. Григоніс) є Велике Герцогство Люксембург [11, с. 62]. Свою позицію вчений пояснює положеннями тексту Конституції останнього, відповідно до ст. 33 якої монарх, глава держави має титул Великого герцога, одноосібно здійснює виконавчу владу. Також існує орган, який офіційно називається урядом Великого Герцогства. Однак у ст. 76 Конституції записано, що «Великий герцог визначає організацію свого уряду», а не уряду всієї країни. За ст. 77 Основного закону Великий герцог призначає й звільняє членів уряду, причому згода парламенту на це не потрібна. У ст. 78 проголошується, що «члени уряду відповідальні», але перед ким (парламентом чи монархом) – у Конституції не сказано. Із тексту цього правового акта випливає, що вони відповідальні перед Великим герцогом, який вправі звільнити будь-якого члена уряду, і не відповідають перед парламентом, який відправити уряд у відставку не вправі. До того ж цей уряд не є колегіальним органом влади, бо бракує його колективної відповідальності, хоча кожен його член відповідає перед Великим герцогом індивідуально [12, с. 411, 412]. Слід зазначити, що Велике Герцогство Люксембург – це високорозвинена європейська держава із цілком сформованим демократичним режимом, що функціонує саме як конституційна монархія.

Відмінність дуалістичних монархій від парламентських полягає в зосередженні в руках монарха значних повноважень у царині державної влади. Дуалістична монархія є висловленням компромісу між пануючою верхівкою суспільства й іншою його частиною, де перевага все-таки залишається за монархом і його оточенням. Її можна розглядати як перехідну форму від абсолютної монархії до конституційної й парламентської.

Поділ державної влади в дуалістичній монархії, звичайно, урізаний. Законодавча влада належить парламенту, який приймає закони. Проте монарх користується правом абсолютного вето. Крім того, останньому належить необмежене право видання указів, окремі з них мають силу закону, а головне – він вправі роз-

пускати парламент. Судова влада, як правило, належить монархові, але може бути й більш-менш незалежною. Виконавча влада повністю належить монархові, який здійснює її безпосередньо або через призначуваний ним уряд, який за свою діяльність несе відповідальність лише перед монархом, а не перед парламентом, який може впливати на уряд, тільки користуючись своїм правом розробляти бюджет держави. Цей важіль (хоча й досить могутній) використовується лише раз на рік, до того ж депутати, вступаючи в конфлікт з урядом або через нього – із монархом, відчують постійну загрозу розпуску парламенту [13, с. 5].

Отже, дуалістична монархія об'єднує у своїй владній структурі елементи як монархії, так і республіки. Серед перших – те, що главою держави є монарх, який володіє основними прерогативами у сфері виконавчої влади (формує уряд, відповідальний перед ним, керує збройними силами, поліцейськими й іншими правоохоронними органами країни тощо), може призначати членів верхньої палати парламенту, розпускати його, накладати вето на прийняті парламентом законопроекти й ін. Наявність останнього, який формується частково на підставі загальних виборів, його можливість обмежувати повноваження монарха в законодавчій сфері й уряду – у виконавчій через інститут парламентської відповідальності вказують на існування в таких державах ознак республіканської форми державного правління. Згадані елементи так чи інакше відтворені у формах правління таких держав, як Бутан, Йорданія, Кувейт, Марокко, Тонга.

У межах дуалістичної монархії як перехідної форми державного правління можна було б визначити певні видові відмінності, приміром, форми правління таких держав, як Бутан, Тонга, Кувейт, що характеризуються переважанням у їхній системі монархічних елементів, або як Йорданія й Марокко, де досить розвинуті республіканські елементи, представлені парламентом [14, с. 120]. Проте вони не дають можливості сформувати чіткі й усталені види такої перехідної форми правління. Однак це цілком зрозуміло, бо такі види монархії, як абсолютна й дуалістична, є досить динамічними, їх рух зьгодні закономірно спрямований у бік республіки.

Сучасні монархії зазнали суттєвих модифікацій, що відрізняють їх від монархій минулого. Загальна тенденція пов'язана з обмеженням влади монарха. У розвинених країнах інститут

монархії скрізь став по своїй суті безвладним. У країнах, що розвиваються, монархію прагнуть прикрасити деякими сучасними термінами. У їх конституціях говориться про монархію демократичну й соціальну (Конституція Марокко 1972 р.), про конституційно-монархічне королівство (Конституція Непалу 1990 р. до проголошення його республікою), монархи дарують конституції там, де їх раніше не було (Саудівська Аравія 1992 р., Оман 1996 р.), створюють подоби парламентських інститутів (Національні збори в ОАЕ). У деяких країнах введені інститути, що демократизували монархічну форму правління (Непал, Йорданія, Кувейт та ін.) [15, с. 146].

Обмежені монархії залежно від джерела обмеження влади монарха традиційно поділяються на станово-представницькі, парламентські й конституційні. Окремі вчені, досліджуючи монархію конституційну й парламентську, дуалістичну монархію виводять за рамки конституційної монархії, інші дуалістичну монархію взагалі не згадують. Окремі державознавці в поняття «конституційна, або обмежена монархія» включають монархію дуалістичну й парламентську [16, с. 106]. Оригінальне, але зовсім непереконливе відмежування монархії парламентської від конституційної пропонують А. Головистікова і Ю. Дмитрієв, підкреслюючи, що в обмежених монархіях влада монарха обмежена виборним органом – парламентом або особливим правовим актом – конституцією. У більшості з них спостерігається сполучення обмеження конституцією й парламентом. А от Великобританія, наприклад, має парламент і не має конституції в її традиційному вигляді (як єдиного нормативного писаного акта). Тому монархії, обмежені в такий спосіб, прийнято йменувати парламентськими. Як приклад можна назвати низку європейських держав (Великобританію, Бельгію, Данію, Нідерланди й ін.) [17, с. 273]. Ці міркування дають підстави стверджувати, що у Великобританії, незважаючи на відсутність у ній конституції у формальному смислі, є конституція в матеріальному розумінні, а в інших же перелічених названими правниками країнах функціонують нормальні писані конституції як кодифіковані акти.

Досить часто підставою для вирізнення держав конституційної монархії є теза, що в них влада монарха обмежена конституцією (Бельгія, Швеція, Іспанія й ін.), а в парламентських за браком писаної конституції як окремого акта

вона обмежена повноваженнями інших державних органів, передусім парламенту (наприклад, у Великобританії). В. Сухонос пропонує називати обидва ці різновиди «держави представницької монархії» [10, с. 168].

На нашу думку, є певна умовність виокремлення цих різновидів обмеженої монархічної форми державного правління. По-перше, моделі організації вищих державно-владних інститутів у цих різновидах суттєво не різняться між собою, щоб їх виділяти. Тому такі країни, як Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Японія й інші належать до держав демократичних і вважаються конституційними парламентськими монархіями, причому всі вони високорозвинені, мають цілком демократичні політичні режими.

По-друге, із погляду реалізації принципу поділу державної влади обидва названі сучасні різновиди обмеженої монархії не відрізняються від парламентських республік, бо тут монарх, будучи главою держави, здійснює виключно представницькі функції. Щодо нього діє формула «монарх царює, але не править», а всі акти, що видаються від його імені, опрацьовує виконавча влада й попередньо схвалюють міністри. Займаючи позицію над партійними й політичними конфронтаціями, він виступає символом національної єдності й історичного минулого [18, с. 698]. У цих монархіях центральна в системі відносин вищих органів державної влади «монарх – парламент – уряд» вирішальна роль належить парламенту і сформованому ним уряду. Головною політичною фігурою в державі є, як правило, прем'єр-міністр, який обирається парламентом і формально затверджується монархом. Так, у Великобританії останній своїм указом призначає того прем'єр-міністра, якого обере парламент. Такі монархії нині є демократичними державами, в яких на практиці реалізовані такі демократичні принципи, як виборність, поділ державної влади, підконтрольність і підзвітність влади народу й ін. Монарх є своєрідним історичним атрибутом цих суспільств, батьком нації, він сприяє повазі до історичного минулого й власної державності.

Парламентська республіка й монархія різняться насамперед формальним походженням владних повноважень глави держави [19, с. 438]. Якщо президент виконує повноваження на підставі мандата, отриманого за результатами виборів, то монарх володарює за власним правом, визначеним у порядку пре-

столонаслідування [6, с. 60]. Окремі науковці ці варіанти однієї й тієї самої форми правління об'єднують поняттям «парламентський режим» [20, с. 402], інші дослідники – поняттями «парламентські країни», «країни з парламентською формою правління» [21, с. 31] або «парламентське правління» [22, с. 497]. Деякі дослідники взагалі не вважають парламентарну монархію монархічною формою правління на тій підставі, що уряд несе відповідальність не перед монархом, а перед парламентом [23, с. 27].

Така сутність різновиду обмеженої монархії (парламентської) породжує певну колізію тлумачення самої монархії в сучасній юридичній доктрині. З одного боку, її трактують як державу з одноособовою владою монарха, що, на нашу думку, є найістотнішою ознакою. Так, на думку В. Хропанюка, монархія – це така форма правління, за якої верховна державна влада здійснюється одноосібно й переходить, як правило, у спадщину [16, с. 101]. З іншого – у низці сучасних дефініцій поняття «монархія» підкреслюється, що верховна державна влада може зосереджуватися в руках монарха не обов'язково повністю, а й частково [17, с. 271].

Не пояснює як слід сутності сучасних парламентських монархій і республік твердження, що при монархічній формі правління монарх є джерелом влади і її носієм, а при республіканській першим оголошується народ, а другим – виборні державні органи [4, с. 183]. Так, у конституціях багатьох європейських парламентських монархій із приводу джерела влади вказується саме зворотне. Наприклад, ст. 33 Конституції Королівства Бельгія встановлює, що всі влади походять від нації [12, с. 346]. Відповідно до ч. 2 ст. 1 Конституції Королівства Іспанія носієм національного суверенітету є іспанський народ як джерело державної влади [10, с. 50]. Згідно зі ст. 32 Конституції Великого Герцогства Люксембург суверенітет належить націям, а Великий герцог здійснює його відповідно до цього акта й законів країни. При цьому він не має ніяких інших повноважень, крім тих, які офіційно покладені на нього Конституцією й особливими законами, прийнятими на її підставі [12, с. 407].

Виборні органи державної влади передбачені не тільки в республіці, а й у парламентській монархії. До них насамперед відносять представницький орган законодавчої влади (парламент). У той же час у республіках з антидемократичним політичним режимом вибори парламенту й глави держави є суто формальними.

Як одну з характерних рис монархії досить часто називають той факт, що монарх не несе ніякої юридичної відповідальності. При цьому йдеться насамперед про так звану контрасигнацію актів останнього, яка означає, що вони підлягають скріпленню підписом прем'єр-міністра чи іншого міністра, які й відповідають за їх дію. Однак контрасигнація щодо актів президента передбачена й у парламентських республіках.

Відмінною рисою республіки вважають можливість дострокового припинення повноважень представників державної влади. Проте в багатьох європейських монархіях за рішенням парламенту також передбачена відставка уряду й навіть відсторонення від влади монарха. Так, у конституціях більшості європейських парламентських монархій можливість відсторонення монарха від виконання своїх повноважень передбачена в разі виявленої його нездатності до управління. Як правило, після того, як монарх знову буде здатен виконувати свої обов'язки, його може бути поновлено в його правах. Відповідні рішення при цьому приймає парламент. Так, у 1989 р. був відсторонений від посади, а потім поновлений у своїх правах король Бельгії Бодуен. Формальним приводом для відсторонення послужила відмова монарха підписати закон про легалізацію абортів [3, с. 180].

Висновки і пропозиції. Таким чином, слід погодитися з тими науковцями, які переконують, що основна відмінність між монархією (обмеженою, або парламентською) і республікою полягає в способі й умовах заміщення поста глави держави – монарха (у монархії) і президента (у республіці). За всіма іншими ознаками парламентські монархії нічим не відрізняються від парламентських республік, а тому можна стверджувати, що монархією за своєю сутністю є лише монархія абсолютна, а дуалістична є перехідним різновидом, який, з одного боку, дослідники відносять як до абсолютних, так і до обмежених монархій, а з іншого – вказують, що за своєю суттю останній не відрізняється від президентських республік, які теж називають дуалістичними.

Усі перелічені форми державного правління засновані на принципі поділу державної влади, звичайно, окрім абсолютної монархії, однак способи його реалізації в кожній із цих форм різні. Якщо законодавча влада в усіх цих формах державного правління належить парламенту, то виконавча в дуалістичних монархіях і пре-

зидентських республіках здійснюється главою держави (монархом або президентом), у парламентських формах правління – урядом, у змішаних республіках – спільно главою держави й урядом. Оскільки поділ державної влади – це ознака правової демократичної держави, то реальні республіки (президентська, парламентська й змішана) й обмежені (парламентські) монархії за своїм внутрішнім змістом дуже схожі. У той же час в авторитарних і тоталітарних державах діє принцип єдиновладдя, тому й правління в них недемократичне, народний суверенітет обмежується, причому це стосується як монархій, так і республік.

Список використаної літератури:

1. Словарь иностранных слов и выражений / авт.-сост. Е. Зенович. М.: Астрель: АСТ, 2006. 780 с.
2. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Цвіка, О. Петришина. Х.: Право, 2009. 572 с.
3. Арановский К. Государственное право зарубежных стран: учеб. пособ. М.: Инфра-М, 2008. 488 с.
4. Марченко М. Методологические проблемы изучения форм государства. Пробл. теории гос-ва и права. М.: Юристъ, 2001. С. 186–199.
5. Черкасов А. Глава государства и правительство в странах современного мира. Конституционно-правовое регулирование и практика: моногр. М.: Экзамен, 2006. 224 с.
6. Чиркин В. Конституционные институты формы государства. Сравнительное конституционное право / ред. А. Ковлер, В. Чиркин, Ю. Юдин. М.: Манускрипт, 1996. С. 441–505.
7. Каминский С. Институт монархии в странах Арабского Востока. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. 152 с.
8. Ильинский И. Формы государства в буржуазных и освободившихся странах. Гос. право бурж. и освободившихся стран / Под ред. И. Ильинского, Л. Энтина. М.: Международные отношения, 1988. 478 с.
9. Сапронова М. Государственный строй и конституции арабских республик. М.: Муравей, 2003. 327 с.
10. Сухонос В. Методологія правового дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи. Методологічні проблеми правової науки: матер. міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 грудня, 2002 р. Х.: Право, 2003 С. 165–169.
11. Григонис Э. Государственный механизм России (история и современность): моногр. СПб: СПбГУАП, 2007. 158 с.

12. Конституции государств Европы. В 3-х т. Т. 1 / под общ. ред. Л. Окунькова. М.: Норма, 2001. 824 с.
 13. Серьогіна С. Порядок формування уряду за різних форм правління. Пробл. законності. 2004. № 12. С. 3–8.
 14. Бостан С. Форма правління сучасної держави : проблеми історії, теорії, практики: моногр. Запоріжжя: Юрид. ін-т; Дике поле, 2005. 540 с.
 15. Терещук М. Різновиди монархічної форми правління: порівняльна характеристика. Держава і право: юрид. і політ. науки: зб. наук. праць. К.: ІДП НАН України, 2007. Вип. 38. С. 143–147.
 16. Хропанюк В. Теория государства и права: учеб. для вузов. М.: Интерстиль; Омега-Л, 2006. 384 с.
 17. Головистикова А., Дмитриев Ю. Проблемы теории государства и права: учеб. пособ. М.: Эксмо, 2005. 650 с.
 18. The new Encyclopædia Britannica in 30 volumes, the 15th edition / Encyclopædia Britannica, Inc., William Benton, Publisher, 1943-1973, Helen Hemingway Benton, Publisher, 1973–1974 / Chicago/London/Toronto/Geneva/Sydney/Tokyo/Manila/Seoul. P. 698.
 19. Тихонова Є. Парламентська республіка. Юрид. енцикл. В 6-ти т. / голов. ред.: Ю. Шемшученко. К.: Укр. енцикл., 2002. Т. 4: Н–П. С. 438, 439.
 20. Маклаков В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть: учебник для вузов. М.: Волтерс Клувер, 2006. 896 с.
 21. Энтин Л. Разделение властей: опыт современных государств: моногр. М.: Юрид. лит., 1995. 176 с.
 22. Стародубский Б. О классификации форм буржуазных государств. Учен. труды Свердл. юрид. ин-та. Свердловск, 1964. Вып. 4. С. 446–498.
 23. Благож Й. Формы правления и права человека в буржуазных государствах / под общ. ред. В. Туманова. М.: Юрид. лит., 1985. 223 с.
-

Процюк И. В. Современные ограниченные монархии: содержание и сущность

В статье рассмотрена специфика таких форм правления, как дуалистическая и парламентская монархии. Охарактеризованы основные признаки такой формы правления в современном мире. Показано соотношение современных парламентских монархий и республик, их общие черты и незначительные отличия, которые позволяют говорить о них как о странах с парламентской формой правления.

Ключевые слова: монархия, республика, дуалистическая монархия, парламентская монархия.

Protsiuk I. V. Modern limited monarchies: content and essence

The article considers the specifics of such forms of government as a dualistic and parliamentary monarchy. The main features of this form of government in the modern world are characterized. The ratio of modern parliamentary monarchies and republics, their common features and insignificant differences are shown, which allow us to speak of them as countries with a parliamentary form of government.

Key words: monarchy, republic, dualistic monarchy, parliamentary monarchy.